

ПРАКТИЧНА ПАСТИРОЛОГІЯ

В 1 ТИМ. 4:11-16:

екзегетична перспектива

Анотація. Перше послання апостола Павла до Тимофія характеризується набором настанов, які стосуються стандартів пасторського служіння в общині. Зважаючи на відносно ранній період написання (63-64 рр.), 1 Тим є цінним документом, який розкриває роль керівника чи пастора в ранньохристиянській общині. Метою даної статті є проаналізувати уривок 4:11-16 і вивести з нього практичні поради та настанови, які можуть бути корисними сучасному поколінню християнських пасторів сьогодні. Шляхом проведення аналогії між Тимофієм – фігурою з I ст. після РХ і сучасними християнськими пасторами, буде здійснена спроба контекстуалізації цих порад і вказівок. Структура статті поділяється на три частини: 1) вступ та помітки щодо композиції та структури послання; 2) аналіз текстів та дослідження ключових слів в екзегетичній перспективі семантичних значень, які близькі до першопочаткового контексту автора та читача; 3) остання частина містить ідеї практичних застосувань ідей з 4:11-16 в контексті сучасної християнської общини.

Ключові слова: *Пастирське послання, авторитетний імператив, параїурелле (наказуй), авторитет слова, новозавітна наука, божественний дар, дар вчительства.*

Annotation. The Apostle Paul's first letter to Timothy is characterized by a set of guidelines (instructions) concerning the standards of pastoral ministry in the community. Considering the early period of writing (63-64), the first Letter to Timothy is a valuable document that reveals the role of leader or pastor in the early Christian community. The purpose of this article is to analyze fragment 4:11-16 and derive practical advice and guidance that may be useful for today's generation of Christian pastors. By taking the analogy between Timothy – a figure from the first century AD and modern Christian pastors, an attempt will be made to contextualize these counsels and instructions. The structure of the article is divided into three parts:

1) introduction and notes on the composition and structure of the message;

Денисюк Едуард Сергійович, бакалавр богослов'я, здобувач бакалавського ступеня по стародавній історії, співробітник Закарпатського християнського інституту, в церкві несучи вчительське та освітнє служіння (г. Хуст, Україна).

2) analysis of texts and research of key words in the exegetical perspective of semantic meanings, which are close to the original context of the author and the reader; 3) the last part contains ideas of practical application of principles from 4: 11-16 in the context of the modern Christian community.

Keywords: *Pastoral Epistles, authoritative imperative, παράγγελε (command), authority of words, New Testament studies, divine gift, a gift of teaching.*

Вступ

◆ В Новому Завіті, особливо в корпусі пастирських послань апостола Павла, знаходимо великий акцент на вихованні служителів, які будуть керувати християнською общиною на різних етапах її життя. Учніство як процес є тимчасовими – перед кожним учнем колись постає завдання взяти відповідальність на себе. Одними із ключових образів «учитель-учень», безсумнівно, є Павло та Тимофій. Навернувшись до християнства під впливом проповіді Павла, молодих служителів Тимофій стає його найближчим соратником та помічником. Дії Апостолів описують широкий спектр співпраці цих двох особистостей, проте на певному етапі Тимофій очолює християнську общину в місті Ефес. У зв'язку з цим, Павло пише до нього листа, що своє формою та жанром нагадує заповіт, і дає декілька особистих порад, що стосуються удосконалення його характеру як служителя. В 4:11-16 поміщено декілька практичних настанов, які є глибоко адаптованими до особистих обставин Тимофія в общині та визначають образ істинного служителя Нового Завіту.

¹¹ *Наказуй оце та навчай!*

¹² *Нехай молодим твоїм віком ніхто не гордує, але будь зразком для вірних у слові, у житті, у любові, у вірі, у чистості!*

¹³ *Поки прийду я, пильнуй читання, нагадування та науки!*

¹⁴ *Не занедбуй благодатного дара в собі, що був даний тобі за пророцтвом із покладенням рук пресвітерів.*

¹⁵ *Про це піклуйся, у цім пробувай, щоб успіх твій був явний для всіх!*

¹⁶ *Уважай на самого себе та на науку, тримайся цього. Бо чинячи так, ти спасеш і самого себе, і тих, хто тебе слухає!^[1]*

¹¹ *παράγγελλε ταῦτα καὶ διδάσκε*

¹² *μηδεὶς σου τῆς νεότητος καταφρονεῖτω ἀλλὰ τύπος γίνου τῶν πιστῶν ἐν λόγῳ ἐν ἀναστροφῇ ἐν ἀγάπῃ ἐν πίστει ἐν ἀγνεΐᾳ*

¹³ *ἕως ἔρχομαι πρόσεχε τὴ ἀναγνώσει τὴ παρακλήσει τὴ διδασκαλίᾳ*

¹⁴ *μη ἀμελεῖ του ἐν σοὶ χαρίσματος ὁ ἐδοθη σοὶ διὰ προφητεΐας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν του πρεσβυτερίου*

¹⁵ *ταῦτα μελέτα ἐν τούτοις ἴσθι ἵνα σου ἡ προκοπὴ φανερά ἢ πᾶσιν*

¹⁶ *ἐπέχε σεαυτῷ καὶ τὴ διδασκαλίᾳ ἐπίμενε αυτοῖς τούτο γὰρ ποιῶν καὶ σεαυτὸν σώσεις καὶ τοὺς ἀκούοντας σου^[2]*

^[1] Переклад проф. Івана Огієнка, 1962.

^[2] Aland et al., *The Greek New Testament*.

Композиція та структура Першого послання Павла до Тимофія

1. Помітки щодо жанру та структури

◆ Перше послання до Тимофія носить характер пасторського листа. Вперше, так його було охарактеризовано Томою Аквінським, а пізніше ця характеристика поширилася і на інші два послання цього блоку. Часто ці листи визначають як церковний устав в епістолярній формі, проте, їх особистісна направленість на конкретних особистостей, дає можливість визначати їх також як паренежа-настанова.^[3] В 1 Тим повчання особистісного характеру чергуються з настановами загальними для всієї общини, в якій служить Тимофій. Наприклад 5:22 і 5:23, ймовірно адресовані конкретно Тимофію, так як Павло міг знати про стан його здоров'я, провівши багато часу разом в подорожах. 5:6-7, очевидно, адресовані й іншим людям, які склали общину Тимофія. Вибраний нами уривок (4:11-16) знаходиться в блоці особистих порад та настанов, як і більшість тексту цього листа. Загалом, можна охарактеризувати дане послання як особисте звертання до служителя Тимофія з інтеграціями, які залучають до уваги і інших членів общини, що, ймовірно, дозволяє нам припускати прочитання листа і в широкому колі християн.

1 Тим як і інші пастирські послання відносяться до пізнього періоду життя і творчості апостола Павла, і серед дискусій щодо датування більшість дослідників визначають 64 р. як приблизну дату написання даного листа. Римське ув'язнення та (очевидно) слабкий фізичний стан самого апостола задають наставницький фон і інтонацію листа та стиль заповіді. В писаннях Павла цього періоду є три акценти або леймотиви: 1) деталі настанови щодо організації служіння (Тит 1:7-9, 1 Тим 3:1-13, 2 Тим 4:1-5); 2) повернення до есхатологічного вчення, яке відобразилося в листах до Солунян (1 Тим 4:1, 2 Тим 3:1-7); 3) заклик та мотивація до «добрих справ» (1 Тим 4:12-16, Тит 2:14, 3:8, 3:14 та інші).^[4] В цих трьох фундаментально важливих темах для християнських общин періоду, служителі Тит та Тимофій виступають як ланки забезпечення порядку та вірності в цих сферах. На такому фоні кристалізується авторитет і відповідальність лідера общини (як в I ст. після РХ, так і в сучасності), які є запорукою істинності та вірності всієї християнської помісної громади.

Для новозавітніх текстів характерним є зображення авторитету пастора чи керівника общини, який виступає основним суб'єктом в процесі відповідальності за церкву та за правильність і цілісність істини, якої дотримується церква (Мт. 16:18-19, Ів. 10:11, Об. 2:1, 8, 12, 18, 3:1, 7, 14 – звернення до «ангелів»-служителів церков як до людей, які представляють всю общину). Тому 1 Тим зображує роль керівника общини або пастора і

^[3] Покорны і Геккель, *Введение в Новый Завет: обзор литературы и богословия Нового Завета*, 646.

^[4] Сантала, *Апостол Павел, человек и учитель, в свете иудейских источников*, 136.

фундаментальну необхідність відповідати образу новозавітного служителя. Цей лист має стилістичні схожості з елліністичними мандатними листами (*mandata principis*), які вищі по посаді службовці писали своїм підлеглим з метою дати певні доручення для виконання. Ці вказівки апостол Павло шле Тимофію, який залишився в Ефесі і тепер він відповідає за місцеву общину. Варто зауважити, що настанови та заохочення проводяться в тісному зв'язку з особистісним прикладом самого Павла. Пол Зер звертає увагу на велику кількість займенників першої особи однини (1:3, 2:1,8,12, 5:14,21), другої особи однини (5:1,3,7,11,19-20,22), та третьої особи однини (2:11, 3:10, 3:2,7, 15).^[5] Таке переважання мовних форм вказує на персональність як самого листа, так і тих порад, які там містяться. Тому, даний лист можна віднести до одних із найбільш особистих послань апостола Павла, які максимально наближують читача до світогляду автора і дають зрозуміти речі, яких може не бути в соборних посланнях до церков або до декількох общин.

Зображення образу служителя як *τύπος* (зразка, прикладу, форми) для *πιστῶν* – вірних, який має божественне дарування – *χαρίσματος*^[6], дане йому з метою побудови общини та її консолідування, це основний посил даного тексту. Пізніше, в статті буде розглянуто ключові слова з грецького тексту з метою краще зрозуміти їх семантику та зміст, який максимально наближений до першопочаткового. Отже, в 1 Тим найбільше уваги приділено розгляду істинного служіння та образу правдивого (благочестивого) служителя, у процентному співвідношенні це більше, аніж будь-де в текстах Нового Завіту.^[7] Це послання містить значну кількість порад, які Павло вважає за потрібне залишити Тимофієві, який залишився в ефеській общині, проте, увага буде зосереджена на декількох, які є в певній мірі основними та збірними характеристиками новозавітного пастора-служителя.

Для кращого розуміння порад, які дає Павло своєму близькому другу Тимофію, варто скласти композиційну структуру всього листа, який написаний згідно епістолярної культури, яка була класичною в час написання і визначити тематичні блоки акцентів уваги Тимофія, як читача і адресата. Варто нагадати, що лист носить паренетичний характер, що цілком природньо у зв'язку з типом відносин, які були між Павлом та Тимофієм. Композиція послання може бути такою:

2. Структурний поділ 1 до Тимофія на тематичні блоки

- 54
- ◆ В 1:1-2 міститься привітання: представлення себе та звертання до адресата, потім заклик до пильності стосовно відповідності Євангелію (1:3-20). Моральний образ християн в суспільстві розкривається в 2:1-15, який плавно переходить в образ служителя в християнській общині (3:1-16). Продовжуючи цю тему, Павло описує моделі поведінки для Тимофія-служителя (4:1-5:25). Так як 1 Тим це лист комбінування особистісних

^[5] Zehr, *1 & 2 Timothy, Titus*, 29.

^[6] Newman, *A concise Greek-English dictionary of the New Testament*, 184.

^[7] Carson і Moo, *An introduction to the New Testament*, 380.

звернень та обцинних, то тут також містяться і загальні повчання для християн стосовно соціальних викликів (6:1-19). Закінчення і підкреслення основної тези послання в 6:20-21.

По своїй суті, текст 1 Тим розглядає лише питання, що стосуються етики поведінки християнської спільноти в суспільстві (2:1-8, 6:3-7, 17-19) та порядку організації життя общини всередині (повчання стосовно обрання єпископів та дияконів, настанови жінкам, конкретні поради Тимофію щодо поведінки з конкретними людьми та ін.). швидкий погляд на складений вище план послання підтверджує цю тематику. Уривок 4:11-16 знаходиться в особистісному блоці *Моделі поведінки для Тимофія-служителя*, і тому, це дозволяє нам моделювати образ керівника общини або пастора, який Павло вбачав або хотів вбачати в Тимофієві. Цей уривок має також дві основні теми:

- 1) *заклик до контролю та аналізу всього почутого;*
- 2) *настанова бути прикладом для всіх членів общини: в читанні, нагадуванні та науці.*

Шляхом пильності та критичного аналізу до зовнішніх інформативних потоків, з якими стикається община Тимофія, він повинен стати для них прикладом та зразком для наслідування. Слово *τύπος* – зразок, в деяких своїх варіаціях має значення форма. Це форма, яку повинен задати служитель для своєї общини, заохочуючи та мотивуючи її слідувати йому в його стилі життя та поведінки.

Поділ на тематичні блоки є інструментом поділу матеріалу листа на особисті поради та текст, призначений для загального читання в общині. Інтерпретація таких двох типів тексту буде відрізнятися одна від одної. Відзначивши матеріал, який адресований Тимофію, ми можемо окреслити принципи його тлумачення. Нижче буде проводитися екзегетичне дослідження текстів з уривку 4:11-16 у їх лексичній та культурній перспективі, з метою зрозуміти той посил, який повинен був зрозуміти Тимофій.

Лексичний та семантичний аналізи уривку 1 Тим 4:11-16

◆ В даній частині роботи буде розглянуто вірші від 4:11 по 4:16 з перспективи їх лексичного, семантичного та культурного контекстів розуміння. В кожному вірші буде досліджено декілька ключових слів, розуміння яких, допоможе в розкритті основних ідей, які закладалися автором в текст та у визначенні алгоритму дій для сучасного читача, який сприймає цей текст як і особисте відкриття.

1. *παράγγελλε* – форма, яка дає владу наказувати

¹¹ *παράγγελλε ταῦτα καὶ διδάσκει*

¹¹ *Наказуй оце та навчай!*

В 11 вірші Павло використовує слова *παράγγελλε* та *δίδασκε* – цілком характерні не тільки для його творів, а й для іншого тексту НЗ: вони зустрічаються в НЗ 108 разів, з яких 28 – в корпусі писань самого Пав-

ла^[8]. В Синодальному перекладі терміну «*параклеле*» використано слово «проповідуй», проте в українському перекладі Івана Огієнка вжито менш нейтральне слово «наказуй», яке уже містить в собі імперативне забарвлення. Слово мало широкий діапазон використання в античній грецькій класиці, та використовувалося в різних сферах античного життя: *політичний* (збирати одностудців, влаштовувати політичні перевороти, добиватися визнання), *адміністративний* (наказувати, приказувати, давати доручення, мотивувати до дії), *духовний* (вчити, наставляти) та багато інших. В корпусі пастирських послань цей термін має більше адміністративне забарвлення (1 Тим 5:7, 6:13,17) – Тимофій має адміністративне право наказувати певні речі іншим учасникам общини.

Одна з фундаментальних характеристик образу пастора в НЗ – право й обов’язок наказувати. Власне, сам Павло часто користується імперативом, коли намагається до чого закликати або від чогось застерегти общину, наприклад в 1 Кор. 7:10, 1 Сол. 4:11, 2 Сол. 3:6, та в багато інших місцях. Наказовий стиль в керуванні новозавітною общиною є не осередком та користуванням духовною владою (цілі наказу – «*любов від чистого серця, доброго сумління та нелукава віра*» – 1 Тим 1:5), а необхідністю, яка продиктована наявністю особливо небезпечних та непокірних людей всередині спільноти. Рішучість та радикальність в діях Павла зображується уже в 1Тим 1:20 (пор. 2 Тим. 2:17-18): один з чоловіків – Гіменей, на думку Павла, заслуговує на «передання сатані» – відлучення від общини. Відлучення від синагогальної спільноти, очевидно, також розуміло під собою прокляття та відчуття огиди до людини, що ототожнювалося з покаранням смертю в Старому Завіті.^[9] Власне, така влада надається і Тимофію, який тепер відіграє таку ж роль для общини в Ефесі, що й Павло для церков, які започаткував. Навіть, якщо погодитися з багатьма дослідниками, які вважають Пастирські послання псевдоепіграфами^[10], то тоді ми спостерігаємо дуже сильну збережену традицію такого авторитету влади апостолів, зокрема самого Павла та Тимофія, або принаймні пам’ять про неї, адже античний автор не забув записати це в листі.

В цих випадках, як і в багатьох інших для імперативу Павла характерна *інгресивність* – форма, яка підкреслює початок дії, зміну стану або перехід до іншого^[11]. Іншими словами, ці дії керівника общини спрямовані на один результат – покращення та удосконалення природи християн, їх зростання в контексті преображення свідомості. Свої дії по відлученню Павло пояснює бажанням «*щоб вони навчилися не богозневажати*», як Бог вчив Павла (1 Тим 1:13). В цьому і полягає інгресивність дій пастора – наявність цілі досягнення бажаного стану і відповідного до християнської етики НЗ. Перед Тимофієм ставиться завдання – використовувати свій авторитет

^[8] Дослідження такого типу проводяться за допомогою видання Strong, *New Strong's Complete Dictionary of Bible Words.*, або з допомогою сайту Bible.zoom

^[9] Кинер, *Библейский культурно-исторический комментарий*, 520–21.

^[10] Keefer, *The New Testament as literature*, 54.

^[11] Осборн, *Герменевтическая спираль*, 84.

пастора для покращення мікроклімату пізнання Бога та особистих відносин всередині общини. Одна з ідей, які знаходяться на семантичному полі значень слова *παράγγελλε* – це заклик до сміливості керувати общиною християн, використовуючи авторитет свого благочестивого імені задля досягнення тих стандартів, про які говорив Ісус, а потім розвинув в своїх проповідях та листах апостол Павло. Є декілька грецьких слів, які можна перекласти англійським словом *command* – наказувати (*διατάσσω, έπω, έντέλλομαι, έπιτάσσω*^[12], та інші), проте лише використане в 1 Тим. 4:11 слово *παράγγελλε* має семантичне забарвлення присутності влади та авторитету.

Авторитет, який було описано вище є частиною способу Бога організувати та керувати Церквою. Саме таке походження і зумовлює можливості служителя, який приймає цей авторитет, як невід’ємну частину свого служіння. Апелюючи до дарування, яке отримав Тимофій з рукопокладанням старших пресвітерів (4:14), про що буде йти мова пізніше, Павло формує рамки діяльності цього авторитету – він призначений на розвиток та побудову сильної общини християн. Сам Павло демонструє цей авторитет, коли пише емотивно насичені послання до Галатів чи Коринтян. Проте, як показує стилістика 1 до Солунян, авторитет та влада не обов’язково необхідно застосовувати у всіх випадках – іноді (і досить часто) мудрий служитель не звертається до свого авторитету як до єдиного аргументу, а подає біблійну науку, яка підтверджує себе сама. Нижче ми розглянемо авторитет, який отримав Тимофій та як цей авторитет мав корелюватися з його молодим віком.

2. Авторитет служителя не залежить від вікових особливостей

¹² μηδείς σου της νεότητος καταφρονείτω αλλά τύπος γίνου των πιστών εν λόγω εν αναστροφή εν αγαπή εν πίστει εν αγνηιά

¹² *Нехай молодим твоїм віком ніхто не гордує, але будь зразком для вірних у слові, у житті, у любові, у вірі, у чистості!*

◆ Ці слова, як і попередній 11 вірш адресуються персонально Тимофію. Контекст листів до Тимофія та деякі свідчення з Дій Апостолів дозволяють припускати, що Тимофій залишається лідером (пастором) в християнській общині міста Ефес. Хоча Тимофій ніде в пастирських посланнях не називається єпископом (*episkopos*), проте, він виконує подібне служіння та функції.^[13] В силу греко-римських традицій (і іудейських також), Тимофій, очевидно, міг бути неприйнятним або не до кінця прийнятим цією общиною, через свій вік (якщо не молодий, то недостатньо зрілий для керування спільнотою). Досвід Павла дозволяв йому припустити таку ситуацію, тому в листі є мотивація та натхнення не звертати увагу на можливе «гордування молодим віком» та не дозволити, щоб це стало причиною до неефектив-

^[12] Vine, Unger, i White, *Vine’s complete expository dictionary of Old and New Testament words*, 652.

^[13] Barton i Muddiman, *The Oxford Bible commentary*, 1226.

ності служіння. Однак, слово *νεότητος*, яке використовується для означення віку Тимофія може означати будь-який вік до сорока років. Але, очевидно, що ефеські християни та служителі були значно більш зрілих років. Тому Павлова думка розвивається в аргументації того, що в християнстві авторитет визначається по відношенню до характеру, а не віку.^[14]

Одне з ключових слів уривку – слово *τύπος* – зразок. В 1 Кор. 10:6 це ж слово вживається по відношенню до тих ментальних рис, які можна переймати від певної особи, або групи людей. Тут – це стародавні ізраїльтяни, які стали образами (*τύποι*) для християн. Елементи такого образу, це матеріали, які можуть складати світогляд покоління християн. Шляхом критичного діалогу, який ведеться між свідомістю та об'єктом пізнання, суб'єкт, тобто християнин, адаптує характеристики ізраїльтян періоду подорожей по пустелі до свого світогляду, вирішуючи чи приймати їх як необхідні даності чи відкинути. Це все – поле даностей, які піддаються інтерпретаціям та застосуванням. Щодо заклик Павла бути «зразком», то мова йде про те, що Тимофій має стати таким образом, який християни з його общини можуть сміливо переймати і слідувати йому. В кінці 12 тексту автор окреслює стандарти такого образу, який визначається у слові, у житті, у любові, у вірі та у чистоті. Ці стандарти визначають межі та дають напрямок для авторитетного впливу на вірних. Керівник ранньохристиянської общини – це той, хто відповідальний за тип служіння та життєдіяльності цієї общини. Павло знайомить з цією відповідальністю Тимофія.

Можливо під впливом Кол. 1:8, *Textus Receptus* після *αγαπή* вставляє *ἐν πνεύματι*^[15] (в дусі), проте коротше прочитання було підтримано Олександрійською та Західними традиціями.^[16] Однак, термін «агапе» є збірним терміном, який включає в себе широкий спектр принципів любові. Можна сказати, що слово «агапе» – плід ранньохристиянської свідомості, адже цим словом позначалося вузькопрофільне явище спільності та взаєморозуміння між християнами I ст.; також «агапе» – це спільна вечерея любові – зустрічі християн для спільного проведення часу, поклоніння Богу та вживання їжі.^[17] Тому, можна ствердити, що цей термін є збірним образом моделі відносин спочатку між керівником общини та її учасниками (в першу чергу), а потім між іншими членами спільноти.^[18] Закликаючи Тимофія до

^[14] Guthrie, *The Pastoral Epistles*, 97.

^[15] Немає цього слова і у варіанті Holmes і Society of Biblical Literature, *Greek New Testament*, 420.

^[16] Metzger, *A textual commentary on the Greek New Testament*, 642.

^[17] Newman, *A concise Greek-English dictionary of the New Testament*, 2.

^[18] Лист до Тимофія часто поділяють лише на два типи *паренези* – повчань: 1) Матеріал, який адресований до членів общини Тимофія, в якій він служить. Цей матеріал є збірним і призначений для прочитання всією общиною. 2) Інший тип матеріалу – персональний або особистий, відповідно, він містить настанови Павла конкретно для Тимофія і такий текст має призначення лише для нього. Те, що заклик бути «зразком» (4:12) міститься саме в категорії персональних текстів, вказує на те, що керівник або пастор – це той, хто першим буде показувати приклад для наслідування, тобто він та людина, яка є початковою інстанцією до створення благочестивого мікроклімату всередині спільноти і відповідальна за його.

«агапе», Павло формулює цей заклик, як одну з основних характеристик, які мають бути притаманними йому як лідеру християнської общини в Ефесі.

Структурний аналіз, 1 до Тимофія, який зроблено вище, висвітлює тему 3 розділу, як тему про моральний образ християн в суспільстві. Павло говорить про Євангелію, яка є «таємницею», що відкривається тим, хто має дух благочестя. Центром життя з усвідомленням цієї таємниці є Сам Христос.^{19]} Консолідуючим фактором такого життя, який втілює таємницю Євангелія в світогляд християн є саме почуття агапе – християнізоване відчуття любові, яка влаштовує все життя людини згідно істин Євангелії та заповідей Ісуса Христа. Важливість «агапе» для ранньохристиянської общини неможливо переоцінити. Община християн утворилася як осередок вихідців з іудаїзму, до яких приєднувалися навернені язичники. Якщо ж говорити про общину в Ефесі, то цю спільноту становили язичники, які навернулися під впливом проповіді Павла. Окрім світоглядного перевороту, ці люди постали також перед викликами культурного, соціального та національного контекстів. Зробити таких людей єдиними вдавалося лише через розкриття перед ними поняття істинної «агапе», яке в свою чергу розкриває суть і вагомість явища Христа. Лише такий тип спільнотності є стійким перед викликами етнічного та культурного характеру, перед якими опинилися перші християни. Отже, приклад в виявленні «агапе» – прямий обов'язок Тимофія. Він як керівник общини, має бути людиною, яка своїм особистим життям показує готовність показувати таку любов та демонструвати її на практичних прикладах. В сучасній християнській общині роль пастора є такою ж важливою та фундаментальною, як і в общині Тимофія.

Перед сучасними лідерами церков постає виклик вірності в «агапе», тільки тепер адаптованої до сучасних суспільних умов. Конфлікти мікро-культур, питання прийняття людей світоглядної, релігійної та культурної іншості (як не дивно, але сучасні українські общини стикнулися з питанням переселенців та їх прийняттям), взаємовідносини між старими-новими традиційними цінностями – все це області загальносуспільних відносин, де поняття «агапе» має бути ключовим фактором у прийнятті рішень. Саме «агапе» є традицією, в якій вік відіграє не основну роль, і людина зріла світоглядно не обов'язково має бути старшою в роках. Ще декілька факторів, які сприяють зрілості характеру ми розглянемо нижче, в 4:13.

3. Наука, читання та критичність

¹³ εἰως ἐρχομαι προσεχε τη αναγνωσει τη παρακλησει τη διδασκαλια

¹³ Поки прийду я, пильнуй читання, нагадування та науки!

◆ Перебування в науці розуміло під собою обізнаність в зовнішній релігійній, політичній та культурній обстановці. Сам Павло демонструє знання латини в 2 Тим 4:13, де він просить Тимофія принести з Троади книги, особливо пергаментові. Слово, яке він вживає тут *μεμβράνας* –

^[19] Hagner і Bruce, *Pauline Studies*, 136.

пергаментові, є транслітерацією в грецьку мову з латини — *membranae*. Це розуміло під собою також і обізнаність читача — Тимофія, який мав прочитати і зрозуміти про що йдеться. Використання транслітерації було із-за того, що грецьке слово *περγαμηνός* вперше було засвідчено і з'явилося в обороті трохи пізніше.^[20] Ці факти не роблять величезної різниці в уявленні про відносин Павла та Тимофія та про їх інтелектуальний світогляд. Проте, цей елемент може вказувати на освіченість цих двох служителів, та пояснює значний акцент Павла на процес навчання та відбірка «істинної» науки. Освіченість в даному випадку служить для того, щоб служитель, який розуміє суспільні тенденції та явища, які відбуваються в часі, сучасному йому, і зможе захистити общину від різних ідей, які не мають прямого євангельського підґрунтя.

В часи служіння Тимофія, одна з найбільш поширених небезпек, з якими боролися апостоли і які завдали величезної шкоди вірним, це мандруючі проповідники-місіонери. Можна навіть ствердити, що деструктивний вплив таких людей на християн (в основному новонавернених) був серйозною загрозою для їхніх общин. З новозавітніх свідчень, одна з категорій таких людей, це мандрівні філософи, кініки, скептики, які займалися тим, що мандрували по містах та на площах або в інших місцях збору античної громадськості і вели філософські бесіди, використовуючи прийоми красномовства та риторики, щоб заволодіти увагою людей (в 1 Сол. 2:9-10 Павло змушений писати апологетичний лист до общини в Салоніках, де він захищає себе і своїх супутників, яких іудеї міста, очевидно, називали саме такими філософами. Павло апелює до того, що їхні розмови з мешканцями міста не були марними і не були приводом до життя за рахунок солунян: Павло і його співробітники працювали весь час перебування в місті, задля того, щоб «не обтяжувати» солунян, які їх радо прийняли). Другою категорією мандрівних місіонерів були християнізовані іудеї, які незважаючи на рішення Першого Єрусалимського собору, продовжували проповідувати необхідність виконання всього списку іудаїстичних обрядів очищення. Стосовно таких Павло дуже критичний і піддає сумніву всю їх діяльність (Гал. 2:4-5).

Людина освічена, яка орієнтується в обстановці античного полісу, в ідеях філософії та теології зможе відокремити домішки від здорової науки на тому етапі, коли це завдасть мінімум шкоди для свідомості цілої общини і окремо кожного індивіда. В сучасних реаліях (більше про це буде йти мова в третій частині роботи) розуміння ідеологічних та світоглядних тенденцій допомагає служителям та пасторам християнських церков вести критичний діалог з думкою суспільства, який може стати платформою для багатьох корисних речей.

В попередніх текстах уже присутні елементи настанов, у яких Павло говорить про критичний світогляд як про фундаментально важливу рису

^[20] Parker, *An introduction to the New Testament manuscripts and their texts*, 18.

християнського служителя. Поведінка Тимофія повинна демонструвати якості християнського життя (4:12), тим самим показуючи його зрілість та роблячи його служіння надійним (4:12, 16). Формування таких рис має відбуватися під час виконання службових обов'язків – наставлення, навчання та читання Святого Письма (4:13).^[21] Знову наголошується на прямій відповідальності та обов'язку бути першим, хто втілює позитивні речі в життя громади.

В 13 вірші фігурує також слово *παρακλήσει*, яке перекладено як наставлення, одними з основних має значення саме як «прохання, благання, звернення, вмовляння, втіха».^[22] Цим самим наставницька та контролююча діяльність Тимофія в ефеській общині має бути різнобічною: від слова, за яким стоїть твердість рішення та авторитет до тону втіхи, поради, якої мають прислухатися учасники общини. Нажаль, зловживання авторитетом – проблема, яка була поширена не лише в ранньохристиянські періоди, а й в сучасності. Павло нагадує, що поряд з методом авторитету слова, є також метод з більш м'якими формами впливу, який не менше ефективний, аніж перший. Застосування цих методів контролюється ситуацією, і мудрий служитель буде розуміти, що і де дасть максимальну користь і результат.

4. Дари – інструменти для служіння

¹⁴ μη ἀμελεί τοῦ ἐν σοὶ χάρισματός ο εδοθη σοὶ διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθεῖσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου

¹⁴ Не занедбуй благодатного дара в собі, що був даний тобі за пророцтвом із покладенням рук пресвітерів.

◆ Дари – одна з ключових тем у новозавітніх посланнях Павла. Не є виключенням і Пастирські послання, зокрема Перше до Тимофія. В даному підпункті буде розглянуто термін *χάρισματός*, який означає «дар, дарування». Пророчі вислови здавна вважалися авторитетними свідченнями божественних уповноважень царів та інших представників влади, і згадка Павла про пророцтво у зв'язку з духовним даром Тимофія (очевидно, даром навчання – 4:13), при його рукопокладанні могло заспокоїти опозицію. Схвалення пресвітерів («священства») також допомагало зняти заперечення щодо його призначення, які пов'язані з його віком (4:12). Зрілі іудейські вчителі призначали інших іудейських вчителів, покладаючи руки на їх голову – така практика закріпилася як офіційна акредитація.^[23] Тимофій отримував підтримку свого служіння, перше, через присутність в ньому дарування, яке легітимізувало його діяльність як служителя, і друге, через схвалення і призначення його на цю справу вищою інстанцією – пресвітерами, очевидно, шанованими служителями інших християнських общин. Дари пророцтва та вчительства – дуже характерні ознаки, які характеризували служителів Павлових церков, особливо пізнього періоду

^[21] Holladay, *A critical introduction to the New Testament*, 610.

^[22] Strong, *New Strong's Complete Dictionary of Bible Words*.

^[23] Кинер, *Библейский культурно-исторический комментарий*, 526.

його діяльності.^[24] Таким способом, ці два основні дарування легітимізували один одного, являючись авторитетними аргументами в різного типу питаннях та непорозуміннях.

Семантика грецького слова «дар» неодмінно вказує на благодатну природу^[25] значення, тим самим являючись дуже християнізованим терміном. Благодатна природа дарування робить його отримання або набуття безпрецедентним процесом, де в основній ролі виступає той, хто дарує, а отримувач натомість отримує без жодного акценту на заслуженість. Як пише Рудольф Бультман, благодать – це акт незалежності та суверенності Бога та Його відносин з Сином. Людина в такому процесі виступає суто як сторона обдарування, чия значимість дорівнює нулю. Сама благодать є актом благодаті^[26], що вказує на те, що немає інстанції, яка би на неї впливала, окрім суверенності та волі самого Бога.

В 12 розділі до Коринтян тема дарування розкривається Павлом дуже широко. Проте, можна сформулювати лише два основні положення про дар благодаті в Новому Завіті: 1) дарування відбувається повністю незалежно від отримувача: він не може це заслужити чи отримати як нагороду за щось; 2) єдина ціль дарування – удосконалення та покращення мікроклімату служіння та відносин в християнській общині. Н. Т. Райт зауважує, що дарування дані не для своєї власної вигоди, а для побудови більш повноцінної церкви^[27], вдосконалюючи її за допомогою вмінь та талантів, які розвиваються у діалозі з божественним даруванням. Заклик Павла – розвивати в собі дарування, яке було отримано Тимофієм після покладання рук пресвітерів. Звідси, можна визначити ще одну характеристику дарування в НЗ – можливість розвитку та удосконалення. Для Павла дари є ознаками ентузіазму, «духовної сили», що є вираженням діяльності Святого Духа, але про це він говорить в широких рамках Божої «харизми», яка знаходить конкретне місце в застосуванні християнською общиною.^[28]

Ще одним важливим фактором дарування є те, що християни може і повинен хотіти отримати його. Іоан Златоуст заохочує християн прагнути отримати цей дар вчительства, адже вони зможуть зробити один для одного більше апостолів, вони живуть один з одним в більш тісних взаємовідносинах, знаючи один про одного важливі речі, які допоможуть їм бути максимально актуальними один для одного, з-за того, що вони зможуть краще мотивувати та викривати один одного в певних прогріхах, з єдиною метою виправлення ситуації. І найбільш вагоме, що підкреслює Златоуст – кожен християни може отримати цей дар.^[29] В пастирських настановах

^[24] Keener, *Gift & giver*, 127.

^[25] Strong, *New Strong's Complete Dictionary of Bible Words*.

^[26] Bultmann, *Theology of the New Testament*, 289.

^[27] Райт, Павел. *Пастирские послания. 1 и 2 Послания к Тимофею и Послание к Титу*.

^[28] Freedman et al., *The Anchor Yale Bible Dictionary*, 3184.

^[29] Гордэй, *Библийские комментарии отцов Церкви и других авторов I-VIII веков*.

Новый Завет. Том IX: Послания к Колоссянам, Фессалоникийцам 1-е и 2-е, Тимофею 1-е и 2-е, Титу, Филимону, 250.

апостол Павло виховує в Тимофієві розуміння фундаментальної необхідності дару вчительства для служіння та потреби вдосконалення цього дару шляхом відкритості до навчання, змін особистісного та світоглядного характеру і, наостанок, шляхом переживання досвіду життя разом з общиною. В попередніх віршах (11-13), по суті, говориться про складові, які формують цей дар вчительства, роблячи служіння максимально адаптованим і якісним.

Дари, які має служителю християнської общини, слугують фактором якості його служіння та сприяють його успішності. Коли людські здібності безсилі, в дію вступають божественні вміння та відчуття, які роблять общину Христа успішною в своїй місії, як в кінцевому завданні.

5. Успіх в служінні – мотивація та заохочення для інших

¹⁵ ταῦτα μελέτα ἐν τοῦτοις ἰσθι ἵνα σοῦ ἡ προκοπή φανεραῖ ἡ πᾶσιν
¹⁵ Про це піклуйся, у цім пробувай, щоб успіх твій був явний для всіх!

◆ Успіх – важливий фактор, який визначає рівень авторитету служителя в християнській общині. Термін *προκοπή*, який вживається в даному уривку досить рідкісний для тексту НЗ (зустрічається у використанні лише Павлом три рази: Фил. 1:12, 25 та у поточному уривку 1 Тим. 4:15). Перед цим варто звернути увагу на передумови до успіху: у Павла це перебування в навчанні, правильних ідей і стабільність. Успіх Тимофія залежить від його внутрішньої стабільності в слідуванні цим настановам. У віршах 15-16 Павло пояснює як Тимофій може розвивати ті дарування, які уже згадані в тексті 14. Головне, згідно його думки, це *піклуйся* та *пробувай*, які вказують на важливу роль постійності і перегуковуються з системою фізичних вправ, згаданих у вр. 6.

Християнський священник не може уникнути людської уваги, і всі його досягнення та невдачі обов'язково будуть помічені іншими.^[30] Павло тут розкриває важливий аспект в суспільному житті служителя – аспект публічності. Це статус, якого неможливо уникнути, особливо християнським лідерам та керівникам. Перше твердження, яке випливає з даного уривку, це обов'язкова публічність такого служителя як Тимофій. Ця публічність пов'язана з тим, що в ранньохристиянському періоді, керівник общини – це людина, яка вирішує всі її питання, будь-якого характеру. За його останнім словом приймається загальне рішення (завершальне звернення Якова на I Єрусалимському соборі), він той, хто допускає або забороняє вчення та ідеї та багато інших важливих аспектів, де вирішальним словом є його авторитет, як керівника общини. Це також випливає з моделі церковного устрою, яку запровадив сам Ісуса Христос, постановивши на чолі Церкви Петра. Проте, лідером Церкви Петро став також і через свою вірність та харизму. Як влучно помічає Мартін Хенгель, без потужної, «наповненої духом» проповіді в дуже ризикований період перших днів після розп'яття Ісуса, Петро не став би керівником Єрусалимської церкви, яка досягнула

^[30] *Новый библейский комментарий: В 3 ч. Ч. 3. Новый Завет, 635.*

значних місіонерських успіхів та «людиною-скелею».^[31] В особистій історії Петра його призначення повністю підтверджується його характером та тими рисами, які були ним проявлені в подальшому. Петро став не помилкою, яку допустив Ісус, а прикладом досконалого служителя Нового Завіту, чий образ мужності та сміливості не залишав сумнівів в його авторитеті чи впливі. До такого статусу закликається і Тимофій, проте, в силу його віку та походження, це буде даватися йому значно тяжче, аніж Петру. Проте, Павло як мудрий менеджер розуміє ці деталі, і передбачає це, навчаючи Тимофія не судити себе по віку, а по духовній зрілості.

Беззаперечний успіх Тимофія буде визначатися його вірністю та стабільністю в поглядах і рішеннях. Якщо він зможе виявити твердість і стабільність, то його авторитет в общині Ефесу допомагати йому ж керувати цією громадою та виховувати людей, по-справжньому зрілими, такими як і він сам. Перше, за всі інші типи, його первинне служіння – це *прокопія*, зразок для вірних у Христі. Якщо з цим в нього буде порядок, то всі, хто будуть його оточувати, будуть поважати і брати приклад особистісного преображення. Саме тому, успіх в служінні виявляється, найперше, в певній мірі легітимізацією цього служіння, підтвердженням того, що людина на своєму місці, і, друге, такий успіх є мотивацією для інших членів общини, які маючи живий приклад свого служителя зможуть довіряти йому та змінюватися, досягаючи зрілості. Подібний принцип знаходимо і в Мт. 5:16, де ключовим аргументом в авторитеті вірних є не їх ідеї чи світогляд, а їхні справи, які стають причиною прославлення Бога. Можна зробити попередній висновок, що образ новозавітного служителя у Павла – це збірний образ особистості, яка відповідальна за свої справи, здатна вчитися і усвідомлює фундаментальну важливість цього. Успішне служіння, іноді, це привід для гордості чи інших негативних рис людського характеру, які чергують за нею. Саме тому, Павло закінчує 16 текстом – закликом до вірності істині та стабільності в переконаннях.

6. Вірність істині та особистісний розвиток – необхідні риси новозавітного служителя

¹⁶ *επέχε σεαυτῷ καὶ τῇ διδασκαλίᾳ ἐπιμενε αὐτοῖς τοῦτο γὰρ ποιῶν καὶ σεαυτὸν σώσεις καὶ τοὺς ἀκούοντάς σου.*

¹⁶ *Уважай на самого себе та на науку, тримайся цього.*

Бо чинячи так, ти спасеш і самого себе, і тих, хто тебе слухає!

◆ «Уважати» – дієслово, яке має забарвлення постійності дії та стабільності в її виконанні. У вр. 16 продовжується тема попередніх віршів, де одні з ключових характеристик служителя – вірність та стабільність, які зумовлюють успішне служіння. Успіх, про який ішла мова вище – це стандартне означення успіхів учня на етапі усвідомлення ним певних моральних та філософських істин. Зовсім очевидно, що пильне ставлення Тимофія до

^[31] Хенгель, *Недооцененный Петр*, 35.

навчання – надзвичайно важливий фактор: його успіхи в пізнанні істини допоможуть людям почути ідеї про спасіння.^[32] Для того, щоб краще розуміти Павловий наголос на «науку», необхідно окреслити рамки новозавітного устрою християнських общин та їх світоглядних характеристик. По суті, весь християнський світогляд будувався навколо «вчення» – євангельської ідеї месіанства Ісуса Христа. Ця ідея сформувався у формі «керигми», як її характеризує Рудольф Бультман^[33]. «Керигма» – новозавітна проповідь, яка включала в себе розповідь про Ісуса Месію та заклик прийняти світогляд, про який він проповідував. Саме ця проповідь і являлася для апостолів тією істиною, яку так було необхідно захищати та розповсюджувати. За словами Павла, лише тримаючись цієї ідеї та досліджуючи себе в її світлі можна спасти самого себе, на початку, по потім тих, на кого є вплив.

Слово «наука, доктрина» – *дидаскалія*, вживається в НЗ 21 раз, з них 19 – в корпусі Павла, з яких 17 в пастирських посланнях. Така насиченість тексту терміном є досить цікавим фактором серед новозавітніх послань і вказує на акцент уваги, який задається саме в пастирських листах. Це безсумнівно дозволяє стверджувати, що одна з основних цілей служителя новозавітної общини – це «наука», яку необхідно:

- 1) вивчати (4:13);
- 2) популяризувати (4:5-6);
- 3) контекстуалізувати (4:15).

Ця модель з трьома діями є основним закликом Павла до Тимофія, чие служіння має бути орієнтоване саме на виконання цих трьох кроків. «Наука євангелії», яку започаткував Ісус, а потім розвивав Павло та інші апостоли стала ключовою ідеєю в світогляді ранніх християн та їх богослужінні. Тим самим, перед Тимофієм постає завдання зберігати цю науку в максимально істинному вигляді, розпізнаючи всі спроби її викривити чи дезорієнтувати. Важливим аргументом є також те, що ця істина здатна впливати на інших людей. Служитель общини відповідальний за те, щоб вона доходила до кінцевого слухача чистою та не деформованою і вплинула на його світогляд правильно.

Висновки та практична цінність 1 Тим. 4:11-16

◆ В даній частині роботи буде здійснена спроба розглянути досліджувані вище тексти з 1 Тим. 4:11-16 з метою визначити їх практичну цінність та знайти області для застосування в житті та практиці сучасної української християнської церкви, зокрема в житті їх лідерів – пасторів.

Як і після кожного екзегетичного дослідження тексту чи то Старого Завіту, чи Нового, перед нами постає завершальне завдання знайти виведеним в дослідженні ідеям місце в сучасних ситуаціях та обставинах, які являються контекстом християн сьогодні. Насамперед, варто зауважити, що тема

^[32] Кинер, *Библейский культурно-исторический комментарий*, 526.

^[33] Bultmann, *Jesus Christ and Mythology*.

пасторства чи пастирології, в сучасних штудіях була замінена на тему лідерства, що являє собою значно інший тип соціальної відповідальності. Ці дві теми варто розділяти, адже в досліджуваному уривку, ми знаходимо, що Павло виховує скоріше «пастора», а не «лідера», що адаптує його вчення до конкретної ситуації, в якій опинився Тимофій. Тому, 1 Тим. 4:11-16 варто інтерпретувати в світлі соціальної обстановки, в якій проживали та розвивалися перші общини християн та в контексті відносин між Павлом і Тимофієм. Незважаючи на пізній період життя самого Павла, коли було написано його послання – воно належить до відносно ранніх текстів НЗ (63-64 рр.), а тому є хорошим свідченням про общинний устрій першого покоління християн з язичників. Отже, короткі висновки по 4:11-16 та спроби їх інтеграції в сучасний контекст.

Перше, що ми спостерігаємо, це заклик «наказувати та навчати» (вр. 11). Цей заклик сформований дієсловами, які в своєму значенні мають забарвлення авторитету слова. Зважаючи на молодий вік Тимофія (про що буде йти мова у вр. 12), автор листа допускав те, що для того, щоб повністю адаптуватися до обстановки в общині та стати для них авторитетом, необхідно буде зуміти перебороти ряд труднощів та комплексів. Лише усвідомлення того, що власна позиція підкріплена істинністю євангельської ідеї, допоможе молодому служителю отримати впевненість в собі та розкривати найкращі риси характеру, які будуть будувати його общину. Також, варто зауважити, що владність, яка дається авторитетом Писання не може бути використана у власницьких цілях, чи з іншою особистісною метою – ця влада переходить на служителя разом з відповідальністю за громаду, і має допомагати йому захищати громаду від негативних впливів і потрясінь (наприклад у 1:19-20 цією владою Павло відділяє від общини людей, які спокусилися у вірі, і своїми вчинками могли розбещувати інших членів громади).

Можливістю впливати на інших та авторитетом слова роль служителя в общині не закінчується. Окрім цього, він також має бути тим, кого можна наслідувати у всіх сферах чи сторонах життя: у слові, в житті, у вірі, у любові і в чистоті. Цей перелік означає повноту життєвого досвіду, по якому можна охарактеризувати людину, і така характеристика буде максимально глибокою та безпомилковою. Особистий досвід служителя – фундаментально важливий аргумент для тих, кому він служить.

Також, пастор общини у Павла – той, хто вміє навчатися і змінюватися. Така людина зможе вести за собою громаду до духовного зросту та позитивних змін в сфері взаємовідносин та інших внутрішніх процесів, які важливі для її цілісності і якісного служіння. Такий служитель здатний отримати божественне дарування, яке отримав свого часу Тимофій, і яке робить його служіння та життя якісним і актуальним для людей. Дар є величезним удосконаленням наявних умінь та талантів, тому його розвиток в собі – необхідність кожного служителя. Дар вчительства (яким, очевидно, володів Тимофій) є дуже корисним для проповіді та преображення характерів християн методом відкриттів, які будуються на дослідженні євангель-

ських ідей Ісуса Христа. Як і два тисячоліття тому, дар вчителства необхідність, яка сприяє набуттю служінням особливої змістовності та дієвих методів. Найбільшим аргументом та мотивацією навчатися — це здатність через це врятувати самого себе, а потім і тих, на кого маєш вплив (4:16). Використання Павлом таких цільових концепцій: спасіння себе та інших, робить справу навчання благородністю, яка сповна приносить свій результат та плід. «Порятунок» душі, тобто усвідомлення людиною своєї залежності від жертви Ісуса Христа, є однією з ключових ідей новозавітної «керигми», тому автор 1 Тим використовує тут такі образи з метою розкрити всю вагомість такого внеску в себе та інших.

Підводячи загальний підсумок, можна ствердити, що тези, які були актуальними для служителя в Новому Завіті не втратили своєї важливості і до сьогодні. Уривок 4:11-16 являється базовим текстом, який формує правильний характер пастора і здатний зробити його діяльність ефективною в спасінні його слухачів. Виходячи з власної цілісності та авторитету, яким наділяє вірність Євангелії, служитель в общині покликаний впливати на формування зрілих і вірних християн, чий світогляд глибоко закорінений в ідеї з Писання і які являються достойними людьми серед свого оточення: чи в ідеях, чи в практичних справах.

Список використаних джерел

- Гордэй, Питер, ред. *Библейские комментарии отцов Церкви и других авторов I-VIII веков. Новый Завет. Том IX: Послания к Колоссянам, Фессалоникийцам 1-е и 2-е, Тимофею 1-е и 2-е, Титу, Филимону*. Тверь: Герменевтика, 2006.
- Кинер, Крейг. *Библейский культурно-исторический комментарий*. Санкт-Петербург: Мирт, 2005.
- Новый библейский комментарий: В 3 ч. Ч. 3. Новый Завет*. Санкт-Петербург: Мирт, 2001.
- Осборн, Грант. *Герменевтическая спираль*. Одесса: Евро-Азиатская Акредитиционная Ассоциация, 2015.
- Покорны, Петр, і Ульрих Геккель. *Введение в Новый Завет: обзор литературы и богословия Нового Завета*. Москва: Издательство ББИ, 2012.
- Райт, Н. Т. Павел. *Пастырские послания. 1 и 2 Послания к Тимофею и Послание к Титу*. Читая Библию Москва: ББИ, 2008.
- Сантала, Ристо. *Апостол Павел, человек и учитель, в свете иудейских источников*. Translated by Константин Комаров. Карен Иерусалим: Ахва Мешихит, 2004.
- Хенгель, Мартин. *Недооцененный Петр*. Москва: Издательство ББИ, 2012.
- Aland, Barbara, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo Maria Martini, Bruce Manning Metzger, і American Bible Society, ред. *The Greek New Testament*. Fifth revised edition, 4th corrected printing. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2018.
- Barton, John, і John Muddiman, ред. *The Oxford Bible commentary*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2001.
- Bultmann, Rudolf. *Jesus Christ and Mythology*. New York: Scribner's, б. д.
- . *Theology of the New Testament*. Waco, Tex: Baylor University Press, 2007.
- Carson, D. A., і Douglas J. Moo. *An introduction to the New Testament*. Second edition. Grand Rapids, Michigan: Zondervan, 2005.
- Freedman, David Noel, Gary A. Herion, David F. Graf, John David Pleins, і Astrid Billes Beck, ред. *The Anchor Yale Bible Dictionary*. New Haven London: Yale University Press, 2008.

- Guthrie, Donald. *The Pastoral Epistles: An Introduction and Commentary*. Reprint. The Tyndale New Testament Commentaries 14. Leicester: Inter-Varsity Press [u.a.], 1986.
- Hagner, Donald A., i F. F. Bruce, ред. *Pauline Studies: Essays Presented to Professor F. F. Bruce on His 70th Birthday*. Exeter, Devon: Paternoster Pr. [u.a.], 1980.
- Holladay, Carl R. *A critical introduction to the New Testament: interpreting the message and meaning of Jesus Christ*. Nashville: Abingdon Press, 2005.
- Holmes, Michael W., i Society of Biblical Literature, ред. *Greek New Testament: SBL edition*. Atlanta, Georgia : Bellingham, Washington: Society of Biblical Literature ; Logos Bible Software, 2010.
- Keefe, Kyle. *The New Testament as literature: a very short introduction*. Very short introductions. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2008.
- Keener, Craig S. *Gift & giver: the Holy Spirit for today*. Grand Rapids, Mich: Baker Academic, 2001.
- Metzger, Bruce M. *A textual commentary on the Greek New Testament: a companion volume to the United Bible Societies' Greek New Testament* (3d ed.). London, New York: United Bible Societies, 1971.
- Newman, Barclay M. *A concise Greek-English dictionary of the New Testament*. Rev. ed. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2010.
- Parker, D. C. *An introduction to the New Testament manuscripts and their texts*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2008.
- Strong, James. *New Strong's Complete Dictionary of Bible Words*. Place of publication not identified: Nelson Reference & Electr, 1996.
- Vine, W. E., Merrill F. Unger, i William White. *Vine's complete expository dictionary of Old and New Testament words*: W.E. Vine ; [edited by] Merrill F. Unger, William White, Jr. Nashville: T. Nelson, 1996.
- Zehr, Paul M. *1 & 2 Timothy, Titus. Believers church Bible commentary*. Scottdale, Pa: Herald Press, 2010.